

تأثیر تکوینی نیت بر اعمال و درجات آن از منظر اخلاق اسلامی

مریم آقایی^۱

چکیده

در اخلاق اسلامی نیت عامل اصلی ارزش گذاری اعمال است؛ به گونه ای که یک عمل مشابه، بسته به نوع نیت فرد می تواند کاملاً متفاوت باشد. از منظر قرآن و روایات اسلامی اخلاص و قصد رضایت الهی شرط اساسی قبولی اعمال است و اعمال بدون نیت خالصانه ارزشی ندارند. این تحقیق ضمن تبیین معنای نیت و اخلاص، ارتباط نیت با قبول یا رد عمل را بررسی کرده است. تأثیر نیت بر عمل و همچنین درجه آن در عالم تکوین که ماورای عالم تشریع و قانون گزار است بسیار با عالم دنیا مرتبط و اثر گزار است. نتیجه بررسی ها و یافته ها نشان می دهد که نیت دارای تأثیری عمیق و تکوینی در نفس انسان و سرنوشت ابدی اوست و عاملی تعیین کننده در ارزش اعمال محسوب می شود. بنابراین تربیت نیت خالص و انگیزه الهی در رفتارهای اخلاقی برای رسیدن به کمالات معنوی ضروری است و شرط قبولی و بالا رفتن درجات انسان بسته به نیت او دارد. هدف از این پژوهش بررسی تأثیر تکوینی نیت بر ارزش اعمال از دیدگاه اخلاق اسلامی است؛ که به تحلیلی- توصیفی و با استفاده از منابع کتابخانه ای صورت گرفته است.

کلیدواژه ها : تأثیر تکوینی، ارزش عمل، قصد قربت، نیت، درجات، اخلاق اسلامی.

^۱ طلبه سطح دو. مدرسه علمیه خواهران الغدیر. تهران

مقدمه

نیت به عنوان یکی از بنیادی ترین مفاهیم در نظام اخلاق اسلامی نقشی اساسی در ارزش گذاری اعمال انسانی دارد. بسیاری از اعمال که در ظاهر یکسان اند بسته به نوع نیت، می توانند از نظر اخلاقی کاملاً متفاوت تلقی شوند. در فرهنگ دینی ما نه تنها نیت تعیین کننده قبول یا رد عمل است، بلکه به مثابه روح اعمال می تواند به آنها حیات یا مرگ معنوی ببخشد. از این رو بررسی دقیق تأثیر نیت بر اعمال، ضرورتی انکارناپذیر در اخلاق اسلامی محسوب می شود. در آثار اخلاقی اسلامی همچون چهل حدیث امام خمینی (ره) معراج السعاده اثر ملا احمد نراقی، و نیز کتب شهید دستغیب به موضوع نیت و اخلاص پرداخته شده است. این آثار با تمرکز بر جنبه های تربیتی و عرفانی نیت، نقش آن در قبولی اعمال را بررسی کرده اند، اما تحلیل تکوینی نیت و بررسی آن به عنوان عامل اثرگذار بر درجات عمل، کمتر به طور مستقل و ساختاریافته مورد بررسی قرار گرفته است. با توجه به گسترش نگاههای شکلی و سطحی در ارزیابی اعمال انسانی و غفلت از نیتهای درونی بازگشت به آموزه های اصیل اخلاق اسلامی که نیت را اساس ارزش گذاری میدانند، امری حیاتی به شمار می رود. در فضایی که ظاهرگرایی می تواند معیار دآوری باشد پرداختن به نیت و اخلاص به عنوان جوهره رفتار اخلاقی ضرورتی دو چندان یافته است.

این پژوهش با هدف بررسی چگونگی «تأثیر تکوینی نیت بر اعمال و درجات آنها از منظر اخلاق اسلامی» تدوین شده است. سؤال اصلی آن است که نیت چگونه می تواند عامل تمایز، ارزش گذاری و تعیین سرنوشت نهایی اعمال در نظام اخلاق اسلامی باشد؟ هدف دیگر این پژوهش تبیین جایگاه نیت به عنوان محرک باطنی اعمال و بررسی تأثیر آن بر مسیر کمال انسان است. و در انتها رابطه ی تکوینی نیت با صاحب نیت به چه شکلی می باشد و یا عبارت دیگر تکوین با نیت انسان چه ارتباطی با هم دارند؟

در سنت نگارش اربعین حدیث که از دیرباز در میان علمای اخلاق و عرفا رواج داشته انتخاب موضوع نیت و اخلاص در صدر احادیث بیانگر جایگاه ممتاز آن در تربیت اخلاقی اسلامی است بسیاری از بزرگان اخلاق، نخستین حدیث از اربعین خود را به روایت «إنما الأعمال بالنیات» اختصاص داده اند. این انتخاب حاکی از آن است که نیت، پایه و اساس همه سطوح سلوک اخلاقی و عبادی به شمار میرود و بدون آن، عمل فاقد معنا و ارزش خواهد بود.^۱

۱- مفهوم شناسی

مفاهیم کلیدواژه‌های مربوط به عنوان مقاله از این قرار است :

۱-۱ نیت

«نیت» در لغت به معنای «قصد»، «اراده»، «عزم» و «اندیشه» به کار رفته^۲ و در اصطلاح نیز به معنای قصد و اراده‌ای است که انسان را به چیزی وادار کند^۳ از محقق طوسی نقل شده که «نیت»، قصد انجام دادن فعل و واسطه بین علم و عمل است.^۴ مصباح یزدی نیز نیت را به «انگیزه اختیاری و آگاهانه برای انجام دادن کارها»، تعریف کرده است^۵ فرهنگ جامع فارسی نیت را «قصد آهنگ شده همراه با اراده دانسته و آن را معادل واژگانی چون قصد اراده و ندا در زبان عربی نیز معرفی کرده است.^۶ در اصطلاح علمای اخلاق نیت، همان انگیزه درونی انسان برای انجام عمل است که در قلب شکل می گیرد و سبب جهت دهی به رفتارهای ظاهری او می شود.

۱-۲ نیت

واژه اخلاص، مصدر باب افعال از ریشه خلوص و خلاص به معنای پاک شدن و سالم گشتن از آمیختگی است.^۷

۱. امام خمینی، روح الله، چهل حدیث، مقدمه کتاب، ص ۱۶

۲. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، ذیل واژه نیت

۳. امام خمینی، روح الله، آداب الصلوه، ص ۵۶

۴. مشکینی، علی، درس‌های اخلاق، ص ۶۴.

۵. مصباح یزدی، محمد تقی، کلمه حول فلسفه الاخلاق، ص ۲۱، به نقل از مصباح، «نقش نیت در ارزش اخلاقی»، ص ۸۳

۶. معین، محمد، فرهنگ نامه، ج ۴، ص ۴۸۷۹

۷. ابن منظور، لسان العرب، ج ۳، ص ۱۷۳، ماده «خلص»

رسیدن، نجات یافتن، کناره‌گیری کردن از دیگران و ویژه خود گردانیدن؛ از جمله معانی خلوص هستند که در هر کدام، به نوعی معنای اصلی این ریشه یا لوازم آن وجود دارد.^۱ مقصود از آن در فرهنگ اسلامی، پاک کردن نیت از غیر خدا و انجام دادن عمل برای خدا است. حقیقت اخلاص، انجام دادن عمل برای خدا و به انگیزه تقرب به اوست.^۲

۱-۱۳ اخلاص

اخلاص شرط پذیرش عمل و عامل ارتقای درجه ی آن در نزد خداوند است بنابراین اخلاص و نیت خالصانه دو رکن اساسی در اخلاق عملی اسلامی به شمار می آیند. عرفا نیت را نه تنها مقدمه عمل بلکه هویت باطنی آن می دانند. به گفته خواجه عبدالله انصاری، اخلاص آن است که دل از غیر خدا خالی گردد. از نظر عرفانی نیت خالص آن نیتی است که هیچ انگیزه ای جز تقرب به حق تعالی در آن راه نیابد. آنان اخلاص را همچون آینه ای میدانند که نیت را از زنگار خودخواهی، ریا و دنیاطلبی پاک می سازد. از دیدگاه متون دینی، نیت روح عمل است؛ چنان که بدون آن عمل بی ارزش خواهد بود؛ همان گونه که بدن بدون روح، بیجان و بی ثمر است بر همین اساس قرآن کریم و احادیث فراوانی بر ضرورت نیت الهی در انجام عبادات تأکید کرده اند به عنوان مثال پیامبر اسلام (ص) فرمودند: «همانا اعمال به نیتها بستگی دارد و برای هر کسی همان است که نیت کرده است این، روایت جایگاه بنیادین نیت در نظام ارزشی اسلام را آشکار می سازد.

۱-۴ تکوین

«تکوین» نیز واژه‌ای است عربی و مقصود از آن «خلقت» و «ایجاد» در خارج از ذهن است.

۱. زبیدی، تاج العروس، ج ۷، ص ۵۶۲؛ ابن منظور، لسان العرب، ج ۳، ص ۱۷۴-۱۷۳، «خلص»

۲. طوسی، محمد بن حسن، تفسیر، تبیان، ج ۹، ص ۵؛ طباطبایی، سید محمد حسین، المیزان، ج ۱۷، ص ۲۳۳

«كَوْنُهُ تَكْوِينًا: أَحَدُهُ»^۱ تکوین یعنی به وجود آوردن در خارج از ذهن و تشریع هم یعنی قانون گذاری که باهم وجه اشتراک و افتراق‌هایی هم دارند. شباهت این دو کلمه در این است که در هر دو مفهوم ایجاد و ابداع وجود دارد. اما فرقی‌شان در این است که یکی (تشریع) ایجاد در عالم ذهن، اعتبار و قراردادهای اجتماعی است؛ اما دیگری (تکوین) ایجاد در عالم خارج از ذهن و واقع است.^۲

۵- اعمال

معنای اعمال یعنی فعل خارجی و بیرونی که بوسیله اعضای بدن انجام می‌شود.^۳ در قرآن کریم هم واژه ی عمل آمده است که بر فعل خارجی و جوارحی اطلاق می‌گردد.^۴

۶- انیت

معنای درجات؛ درجه بمعنای مرتبه است و قرآن نیز آن را بیان کرده است. دَرَجَات: (عَلَى الْقَاعِدِينَ دَرَجَةً)^۵ «دَرَجَات» جمع «درجه»^۶ معمولاً به پله‌هایی گفته می‌شود، که از آن به سمت بالا می‌روند، لذا در مورد بهشت، درجات گفته می‌شود. تعبیر به «دَرَجَات» (به صورت نکره با صیغه جمع) در سوره «مجادله» اشاره به درجات عظیم و والائی است که خداوند به این گونه افراد که علم و ایمان را توأمأ دارا هستند می‌دهد^۷، در حقیقت کسانی که به تازه واردان در کنار خود جا دهند، درجه‌ای دارند و آنها که ایثار کنند و جای خود را به آنها بسپارند و از علم و معرفت بهره داشته باشند، درجات بیشتر دارند. و در این گونه موارد (سوره نساء) برای بیان عظمت و اهمیت

^۱ واسطی، زبیدی، حنفی، محب‌الدین، سید محمد مرتضی حسینی، تاج العروس من جواهر القاموس، ج ۱۸، ص ۴۸۷. «و قیل: التَّكْوِينُ اِيجَادُ شَيْءٍ مَسْبُوقٍ بِمَادَّةٍ. وَ كَوَّنَ اللَّهُ الْأَشْيَاءَ تَكْوِينًا: أَوْجَدَهَا، أَيْ أَخْرَجَهَا مِنَ الْعَدَمِ إِلَى الْوُجُودِ».

^۲ ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، ج ۸، ص ۱۷۵

^۳ حمیری، نشوان بن سعید، شمس العلوم و دواء کلام العرب من الکلوم، ج ۶، ص ۳۴۴۶

^۴ دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، ذیل واژه عمل - معین، محمد، فرهنگ نامه، ذیل واژه عمل

^۵ نساء، آیه ۹۵ - ص آیه ۷۰ - احقاف، آیه ۱۹ - مجادله، آیه ۱۱

^۶ راغب اصفهانی، حسین، مفردات الفاظ القرآن، ص ۱۵۹

^۷ طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، ت الحسینی، ج ۲، ص ۲۹۸.

درجه دوم: نیت‌های قوی و متمرکز: نیت‌هایی که با اراده‌ای قوی، تمرکزی عمیق، و احساسی قوی همراه هستند، تأثیرگذاری بیشتری بر عالم تکوین دارند. در عرفان، به این حالت "تصرف" یا "تأثیر اراده" گفته می‌شود. این نوع نیت‌ها، می‌توانند در حد محدود، شرایط را دگرگون کنند یا وقایعی را رقم بزنند.

درجه سوم: نیت‌های خالصانه و الهی: نیت‌های خالصانه که از سر صدق، عشق به حق، و بدون هیچ چشم‌داشت مادی یا نفسانی شکل می‌گیرند، بالاترین درجه تأثیرگذاری را دارند. این نیت‌ها، با عالم معنا و اراده الهی در ارتباط قرار می‌گیرند و می‌توانند در قلمرویی وسیع‌تر و عمیق‌تر بر عالم تکوین اثر بگذارند. در بسیاری از مکاتب عرفانی، اعمال خارق‌العاده اولیاء الهی، نتیجه همین نیت‌های خالص و قدرتمند دانسته شده است.

درجه چهارم: نیت جمعی و هم‌افزا: زمانی که نیت‌های افراد مختلف، در جهت واحدی هم‌سو و هم‌افزا می‌شوند (مانند نیت یک امت برای یک هدف مشترک)، این قدرت تأثیرگذاری به صورت نمایی افزایش می‌یابد.

در این نگرش، نیت به مثابه بذری است که در عالم تکوین کاشته می‌شود و بسته به خلوص، قوت، و جهت‌گیری آن، میوه‌ای مطلوب یا نامطلوب به بار می‌آورد. این رابطه، بر اهمیت خودسازی، تزکیه نفس، و جهت‌دهی صحیح به اراده و خواسته‌های درونی تأکید دارد.^۱

نتیجه‌گیری

در این پژوهش، نقش بنیادین نیت به عنوان عاملی تکوینی و درونی، در تعیین ارزش، مرتبه و پذیرش اعمال در نظام اخلاق اسلامی به صورت جامع بررسی شد. مفاهیم لغوی و اصطلاحی نیت نشان دادند که این عنصر، فراتر از یک قصد ذهنی و آغازگر رفتاری است؛ بلکه نیت، هویت بخش و جهت دهنده اصلی اعمال انسان بوده و ساختار باطنی شخصیت اخلاقی فرد را شکل می‌دهد به بیان دیگر، نیت تنها آغاز یک عمل نیست، بلکه کیفیت، معنا و پیامد آن را در نظام ارزشی اسلام رقم می‌زند. یافته‌های مبتنی بر تحلیل آموزه‌های قرآنی و روایی گویای آن

^۱ مصباح یزدی، محمدتقی، کلمه حول فلسفه‌الاخلاق، ص ۲۱، به نقل از مصباح، «نقش نیت در ارزش اخلاقی»، ص ۸۳

است که نیت به مثابه روح اعمال، شالوده ارزش گذاری حقیقی در جهان بینی توحیدی است؛ تا آنجا که اعمالی با ظاهر یکسان، بسته به نیت‌های متفاوت میتوانند در دو سوی کاملاً متضاد ارزش گذاری شوند؛ یکی موجب تقرب الهی و دیگری مایه سقوط اخلاقی از سوی دیگر تأکید فراوان منابع اسلامی بر خلوص نیت و قصد قربت نشان میدهد که پذیرش اعمال در درگاه الهی منوط به نیت پاک و انگیزه غیر مادی است یک عمل ظاهراً، کوچک، اگر با نیت خالصانه همراه باشد، می تواند از منظر معنوی تا بالاترین درجات تعالی یابد. در مقابل عمل بزرگ بدون نیت الهی، نه تنها فاقد ارزش است بلکه در برخی موارد مایه حبط عمل و سقوط انسان میگردد از این رو، نیت نه تنها شرط لازم برای قبولی اعمال، بلکه معیار سنجش مراتب پاداش و تأثیر نهایی آنهاست.

یافته ها همچنین نشان داد که، نیت تنها عامل ارزشی بیرونی نیست بلکه نقش بنیادینی در سرشت انسان و رشد یا انحطاط درونی او ایفا می. کند نیت الهی موجب نورانیت نفس ارتقاء شخصیت و شکوفایی ابعاد معنوی انسان می شود؛ در حالی که نیت فاسد موجب ظلمت قلب، سقوط اخلاقی و بعد یافتن از ساحت قدس الهی است. این بعد تکوینی، نیت نشان میدهد که نیت صرفاً ابزاری برای داوری اعمال نیست، بلکه عاملی سازنده در مسیر سعادت یا شقاوت انسان است.

با توجه به این جایگاه محوری مراقبه مستمر بر نیت محاسبه دقیق انگیزهها و اصلاح درونی نیات ضرورت تربیت اخلاقی و سلوک معنوی است نیت ممکن است در آغاز راه خالص، باشد، اما در جریان عمل با انگیزه های نفسانی تمایلات، اجتماعی یا فشارهای بیرونی آلوده گردد بنابراین مراقبت از نیت باید نه تنها در آغاز عمل، بلکه در حین و حتی پس از پایان عمل نیز مورد توجه قرار گیرد ابزارهایی همچون توجه به حضور خداوند تمرین حضور قلب محاسبه ی روزانه ی نفس و تقویت بینش، توحیدی، از راهکارهای عملی اصلاح و تثبیت نیت خالصانه به شمار می روند. در نهایت نتیجه گیری کلی آن است که نیت در منظومه اخلاق، اسلامی نه تنها آغازگر عمل، بلکه عامل تعیین کننده مسیر زندگی هویت معنوی و سرنوشت ابدی انسان است اخلاق اسلامی از ظاهر اعمال عبور می کند و در جستجوی حقیقت نیت است؛ از این رو تربیت اخلاقی و دینی نیز باید از سطح عمل به عمق نیت نفوذ کرده

و با پرورش بینش توحیدی جهت نیتها را الهی سازد. تأکید بر نیت محوری، می تواند نقطه تحول بنیادین در اخلاق ورزی فردی و اجتماعی و اصلاح ساختار باطنی جامعه اسلامی باشد.

فهرست منابع

قرآن کریم

نهج البلاغه

- (۱) ابن بابویه، محمد بن علی، **ثواب الاعمال و عقاب الاعمال**، نشرشمیم کوثر، ۱۳۹۳ش.
- (۲) امام خمینی، سید روح الله، **آداب الصلاة**، تهران، موسسه چاپ و نشر آثار امام خمینی (ره)، ۱۳۷۴ش
- (۳) امام خمینی، سید روح الله، **تحریر الوسیله**، تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، بی تا
- (۴) امام خمینی، روح الله، **چهل حدیث**، قم مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ پنجم، ۱۳۹۳ش.
- (۵) الزبیدی، محمد مرتضی، **تاج العروس من جواهر القاموس**، بیروت، دارالفکر، ۱۳۸۵ق.
- (۶) حر عاملی، محمد بن حسن، **وسائل الشیعه**، مؤسسه آل البيت، قم، ۱۴۰۹ق.
- (۷) حمیری، نشوان بن سعید، **شمس العلوم و دواء کلام العرب من الکلوم**، دار الفکر المعاصر، بیروت، چاپ اول، ۱۴۲۰ق.
- (۸) دستغیب، عبدالحسین، **اخلاص**، تهران نشر آثار امام خمینی، چاپ سوم، ۱۳۹۱ش.
- (۹) دهخدا، علی اکبر، **فرهنگ لغتنامه دهخدا**، تهران، موسسه روزنه، ۱۳۷۲ش.
- (۱۰) راغب اصفهانی، حسین، **مفردات الفاظ القرآن**، موسسه دار الاحیاء لثراث، ۱۴۱۰ق

(۱۱) ری شهری، محمد، **منتخب میزان الحکمه**، ترجمه حمیدرضا شیخی، تلخیص حمید حسینی، قم، دارالحديث، ۱۳۸۸ش.

(۱۲) ری شهری، محمد، **میزان الحکمه**، ترجمه حمیدرضا شیخی، قم، دارالحديث، ۱۳۸۹ش.

(۱۳) سیاح، عبدالحمید، **فرهنگ جامع فارسی**، تهران فرهنگ، معاصر چاپ دوم، ۱۳۹۰ش.

(۱۴) شعبانی، اولیاء، «نقش نیت در فعل و هدف اخلاقی»، در مجله راه تربیت، شماره ۱۱، تابستان ۱۳۸۹ش.

(۱۵) طباطبایی سید محمدحسین، **المیزان فی تفسیر القرآن**، بیروت، مؤسسه علمی للمطبوعات چاپ سوم، ۱۳۹۳ ق.

(۱۶) طوسی، محمد بن حسن، **التبیان فی تفسیر القرآن**، دار احیاء التراث العربی، ج ۹، ۱۳۸۹ش.

(۱۷) طوسی، محمد بن حسن، **تهذیب الاحکام**، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۵ش.

(۱۸) طیب، سید عبدالحسین، **تفسیر اطیب البیان**، نشر اسلامیه، تهران، ۱۳۸۷ش.

(۱۹) کلینی، محمد بن یعقوب، **اصول کافی**، ترجمه سید جواد مصطفوی، تهران، کتابفروشی علمیه اسلامیه، ۱۳۶۹ش.

(۲۰) متقی، علی بن حسام الدین، **کنز العمال فی سنن الاقوال والافعال**، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۹ق.

(۲۱) مجلسی، محمدباقر، **بحار الأنوار**، بیروت، دار احیاء التراث العربی، چاپ دوم، ۱۴۰۳ق.

(۲۲) مصباح، مجتبی، «نقش نیت در ارزش اخلاقی»، فصلنامه تخصصی اخلاق و حیانی، شماره ۲، زمستان ۱۳۹۱ش.

(۲۳) مصباح یزدی، محمدتقی، **کلمه حول فلسفه الاخلاق**، قم، انتشارات در راه حق، بی تا.

(۲۴) مطهری، مرتضی، **تعلیم و تربیت**، نشر صدرا، تهران، ۱۳۷۹ش.

(۲۵) مشکینی اردبیلی، علی اکبر، **درس های اخلاق**، ترجمه علیرضا فیض، نشر پارسیان، ۱۳۸۲ش.

۲۶) معین، محمد، فرهنگ معین، نشر زرین، ۱۳۸۶ش.

۲۷) نراقی، ملا احمد، معراج السعاده، نشر جمال، ۱۳۸۸ش.

۲۸) نوری، حسین بن محمدتقی، مستدرک الوسائل، قم، موسسه ال البيت، ج، ۱۳۶۹ش.